

Agnieszka Karczewska

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Dekonstrukcja i próba restytucji świata

Recenzja książki Małgorzaty Wójcik-Dudek *W(y)czytać Zagładę. Praktyki postpamięci w polskiej literaturze XXI wieku dla dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego [2016], ss. 336

„Holokaust już zrodził więcej badań historycznych, niż uczyniło to jakiegokolwiek jednostkowe wydarzenie w żydowskiej historii, ale nie mam żadnych wątpliwości, że jego kształt powstaje nie na kowadlu historyka, ale w tyglu pisarza”¹. Przywołane słowa amerykańskiego historyka Yosefa Hayima Yerushalmiego (choć odnoszące się do nieco innego kontekstu, bo historiografii żydowskiej) zaskakująco trafnie opisują fenomen pojawiania się w najnowszej literaturze polskiej, w tym literaturze dziecięcej, pozycji dotyczących Zagłady. Z oczywistych względów, w ostatnich latach Holokaust coraz rzadziej jest obiektem pamięci indywidualnej, staje się raczej częścią pamięci kulturowej², służącej „[...] przekazywaniu doświadczeń i wiedzy ponad granicami pokoleń [...]”³, która „[...] opiera się na zewnętrznych mediach i instytucjach, które dbają o pamięć i przekazują wiedzę”⁴. Fakt ten może tłumaczyć owo opisane wyżej coraz częstsze podejmowanie przez polskich autorów tematu Szoah w piśmiennictwie dla niedorosłych.

W takim ujęciu literatura staje się w pewnej mierze częścią szerszego dyskursu o pamięci. Pojawia się zatem potrzeba literaturoznawczego namysłu nad tymże dyskursem, literackimi „praktykami (post)pamięci”, ich przebiegiem, rolą oraz znaczeniem. Monografia Małgorzaty Wójcik-Dudek *W(y)czytać Zagładę. Praktyki postpamięci w polskiej literaturze XXI wieku dla dzieci i młodzieży* jest pierwszym

¹ Y.H. Yerushalmi, *Zachor. Żydowska historia i żydowska pamięć*, przeł. M. Wójcik, Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Warszawa 2014, s. 118. W polskich badaniach o odejściu typowych narracji historycznych (od dokumentu do literatury kontryfakcyjnej) pisano m.in. [w:] *Literatura polska wobec Zagłady (1939–1968)*, red. S. Buryła, D. Krawczyńska, J. Leociak, Fundacja Akademia Humanistyczna, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2012; M. Głowiński, *Oczy donosiciela, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”* 2014, nr 10, t. 2, s. 661.

² Odwołuję się tutaj do rozróżnień wprowadzonych przez Aleidę Assmann (zob. np. też, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. M. Saryusz-Wolska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013).

³ Tamże, s. 55.

⁴ Tamże. Assmann do artefaktów, na które przenoszone są wiedza oraz doświadczenie, zalicza m.in. książki, obrazy, rzeźby, filmy i in.

polskim całościowym opracowaniem podejmującym te zagadnienia. Omawiane studium z pewnością nie wyczerpuje – co zresztą Autorka sygnalizuje – szerokiego pola badawczego, ale stanowi niezwykle ważny krok w badaniach nad Holocaustem w literaturze, wskazującym główne zjawiska i problemy. Dobrze się stało, że Badaczka rozpoczęła wywód od wyjaśnienia jej sposobu rozumienia (krytykowanego i odrzucanego w niektórych rozprawach naukowych) terminu Marianne Hirsch *post-memory* ('postpamięć'). Dzięki temu pierwsza, metodologiczna, część tomu, *Wzgórze pamięci*, jest zarysowaniem niezbędnego dla zrozumienia dalszego rozumowania kulturowego, historycznego i historycznoliterackiego tła funkcjonowania omawianych w tomie tekstów, a jednocześnie uzasadnieniem wyboru i doprecyzowaniem leżącego u założenia metodologicznych tomu pojęcia. Sformułowany w tym rozdziale główny cel monografii – „[...] wskazać toposy oraz sposoby narracji profilujące kształt pamięci czwartego pokolenia”⁵ – jasno wyznacza kolejne kroki analizy.

Ich realizację Autorka rozpoczyna w rozdziale drugim od „alternatywnej lektury” *Akademii pana Kleksa*. Ten dość zaskakujący krok interpretacyjny – wszak dzieło Brzechwy wykracza poza zaznaczone w tytule ramy chronologiczne i nie było dotychczas odczytywane przez literaturoznawców⁶ w kontekście wydarzeń Zagłady – uzasadnia następująco:

[...] swoją narrację o Zagładzie rozpoczynam od tuż powojennej *Akademii pana Kleksa*. Nie mogłam inaczej, ponieważ w tej właśnie książce dostrzegam mit założycielski adresowanej do młodego odbiorcy opowieści o Zagładzie. Mam więc nadzieję, że czytelnik, podzieliwszy mą fascynację trylogią Jana Brzechwy, wybaczy mi tę narracyjną nieścisłość⁷.

Owo nowatorskie odczytanie polega na dostrzeżeniu w trylogii o losach pana Kleksa antybaśni, a zarazem egzegezy Holocaustu, włączającej tę opowieść w refleksję historiozoficzną⁸:

Akademia pana Kleksa bowiem nie jest li tylko eksperymentem literackim dokonany na tkance baśni literackiej, ale również ze względu na czas jej powstawania – interpretacją historii, a ściślej mówiąc: Wydarzenia, które choć katastrofalne, to jednak prowadzi do odnowienia świata⁹.

Wójcik-Dudek w sposób niezwykle ciekawy, a zarazem przekonujący, za pomocą narzędzi hermeneutyki judaistycznej odsłania kolejne zapisane w utworze Brzechwy toposy i symbole pochodzące z kultury żydowskiej, a następnie odnotowuje, jak funkcjonują w zdekonstruowanym po Zagładzie świecie. Akademię interpretuje jako żydowskie instytucje edukacyjne, tj. cheder i jesziwę, co pozwala

⁵ M. Wójcik-Dudek, *W(y)czytać Zagładę. Praktyki postpamięci w polskiej literaturze XXI wieku dla dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016, s. 8.

⁶ Autorka wskazuje adaptacje filmowe, w których kluczem interpretacyjnym był kontekst wojenny. Zob. tamże, s. 64–65.

⁷ Tamże, s. 36.

⁸ Tamże, s. 58, 64.

⁹ Tamże, s. 66.

widzieć w głównym bohaterze „przede wszystkim mądrego małamedy, a może rabi-
na restytuującego utracony [po Szoah – A.K.] porządek”¹⁰, przygląda się przyczynom
i konsekwencjom destrukcji języka, by przejść do zagadnień ontologicznych:

[...] restytucja świata jest równoznaczna z przywróceniem spójności językowi, nato-
miast powodzenie tej misji warunkuje zdobycie atramentu. Jednakże cel misji pana
Kleksa nie sprowadza się jedynie do przywrócenia światu inkaustu – swego rodzaju me-
dium pozwalającego na zapisanie kodu, który gwarantuje kosmiczny ład, lecz oznacza
zapewnienie ciągłości przerwanej opowieści¹¹.

Choć trudno w tym miejscu nie zgodzić się z wysuwanymi przez recenzentów
tomu zarzutami o ogólnikowość niektórych rozpoznań (w omawianej i kolejnych
częściach)¹², to nie przekreślają one nowatorstwa i istotności pomieszczonych
w tym rozdziale interpretacji. Dalsze części monografii dotyczą kilkunastu naj-
nowszych tekstów dla niedorosłych odbiorców, w których w różny sposób mówi
się o Zagładzie: *Arki czasu* Marcina Szczygielskiego, *Kotki Brygidy* oraz *XY* Joanny
Rudniańskiej, *Bezsensowności Jutki* Doroty Combrzyńskiej-Nogali, *Ostatniego piętra*
Ireny Landau, *Wszystkich moich mam* Renaty Piątkowskiej, *Szlemieła* Ryszarda
Marka Grońskiego, *Wojny na Pięknym Brzegu* Andrzeja Marka Grabowskiego, *Jest
taka historia* Beaty Ostrowickiej, *Pamiętnika Blumki* Iwony Chmielewskiej, *Po dru-
giej stronie okna* Anny Czerwińskiej-Rydel, *Zwyczajnego dnia* Katarzyny Zimmerer,
Ostatniego przedstawienia panny Esterki Adama Jaromira oraz *Wszystkich lajków*
Marczuka Pawła Beręsewicza. Wymienione utwory są dla Autorki punktem wyjścia
do obserwacji tytułowych „praktyk postpamięci”, a efektem tych działań badaw-
czych „[...] jest opis literackich reprezentacji Janusza Korczaka, uwagi nad rodzaja-
mi stosownych narracji, charakterystyka przestrzeni oraz toposy matki i dziecka”¹³
w kolejnych częściach monografii.

Trzeci rozdział dotyczy literackich rekonstrukcji życiorysu Starego Doktora.
Wójcik-Dudek udowadnia w nim, że „biografia stanowi zapis walki o władzę nad
pamięcią, nie chodzi bowiem o to, aby tylko pamiętać, lecz aby wiedzieć, jak zapa-
miętać”¹⁴. Okazuje się, że owe rekonstrukcje mogą stanowić podwaliny opowieści
o przeszłości. Dalej w części *Mikronarracje z obrzeży Zagłady*, Autorka przygląda
się sposobom budowania współczesnych narracji w prozie wzorującej się na dzie-
cięcych pamiętnikach z okresu wojny. Wykazuje, że są one „[...] wypadkową świad-
ectwa oraz fikcyjnej opowieści złagodzonych w takim stopniu, aby odpowiadała
wrażliwości i możliwościom percepcyjnym młodego odbiorcy”¹⁵.

Baśń i Holokaust, kolejny rozdział monografii, jest refleksją na temat często
wykorzystywanego współcześnie gatunku, tj. baśni postmodernistycznej. W reali-
zacjach dotyczących Zagłady obserwować można napięcie pomiędzy tradycyjną

¹⁰ Tamże, s. 65.

¹¹ Tamże, s. 78.

¹² Zob. S.J. Żurek, *Zagłada w najnowszej polskiej literaturze dla dzieci i młodzieży*, „Teksty
Drugie” 2017, nr 2, s. 184–194.

¹³ M. Wójcik-Dudek, *W(y)czytać Zagładę...*, s. 37.

¹⁴ Tamże, s. 128.

¹⁵ Tamże, s. 135.

(znajomą) opowieścią pozostającą jednocześnie „nieoswojoną” z powodu tematu, którego dotyczy. To biegunowe naprężenie „[...] obnaża wyczerpanie tego [baśni – A.K.] gatunku, który nie mieści w swych ramach Holokaustowych historii, a tym samym nie przynosi ulgi”¹⁶. W monografii znalazło się także miejsce na namysł nad toposem matki (*Macierzyństwo w stanie zagrożenia*) oraz budowaniem w omawianej prozie przestrzeni (*Postpamięć i zarządzanie przestrzenią*). Interpretacje prowadzone w tych fragmentach skłaniają do bardzo ciekawych rozpoznań odnoszących się do wzorców opowiadania o relacji matka–dziecko, przekształcaniach obrazu matki, a także o fantazmatycznej kreacji topografii Zagłady i niebezpieczeństwie czytelnich uproszczeń w nią wpisanych.

W przedostatnim rozdziale, „*Homo ludens*”, czyli *opresja zabawy*, Autorka rozważa zaszłe w świecie Holokaustu przeobrażenia dziecięcej zabawy i jej reinterpretacje: po pierwsze, zabawa w kontekście Zagłady staje się koniecznością, po drugie, w omawianych literackich realizacjach zabawa stanowi metaforę losu dziecka¹⁷. W pierwszej lekturze włączenie do tego rozdziału części „*Biblioteka Shoah*”, dotyczącej praktyk czytelnich bohaterów zamieszkujących getto lub przebywających w kryjówkach (a więc zrównanie czytania z rozrywką), budzi wątpliwości. Są one jednak rozwiewane przez autorski wykład na temat etycznego wymiaru czytania¹⁸.

Książkę zamyka fragment *Dybuk kontra Facebook, czyli „Kotka Brygidy” i „Wszystkie lajki Marczuka*”, będąca z jednej strony podsumowaniem wcześniejszych dociekań¹⁹, a z drugiej – omówieniem dwóch tekstów odbiegających „[...] od przyjętej kanonizacji Zagłady w literaturze czwartej, a przede wszystkim od bardziej lub mniej precyzyjnie określonego sposobu konstruowania pamięci”²⁰.

Interpretacjom Badaczki towarzyszy imponująca lista nawiązań (miejscami zaburzająca tok wywodu lub nadmiernie rozbudowująca egzemplifikacje omawianych zagadnień): do obcej literatury dziecięcej, do różnych tekstów kultury (fotografii, filmu, utworów plastycznych, rzeźby) czy wreszcie do literatury bezprzymiotnikowej. To wpisanie utworów przeznaczonych dla dzieci w nurty i tendencje literatury ogólnej, dla dorosłych, postrzegam jako jeden z większych walorów monografii. Wójcik-Dudek wplata w swoją narrację odniesienia do kanonu literatury Holokaustu, ukazując miejsca wspólne i współzależności omawianych tekstów i „klasycznych” utworów. Dzięki temu czytelnik otrzymuje spójny obraz współczesnych rozwiązań reprezentacji Zagłady stosowanych w najnowszej literaturze polskiej. Autorka podsumowuje je następująco:

Analizowane teksty uświadomiły mi przede wszystkim istnienie *imaginarium* Zagłady wczytywanej w świadomość czwartego pokolenia. [...] Znakomite posługiwanie się

¹⁶ Tamże, s. 166.

¹⁷ Zob. tamże, s. 277–278.

¹⁸ Zob. tamże, s. 262.

¹⁹ Zob. tamże, s. 280: „Energia narracyjna jest rozpisana przede wszystkim na uniwersalne toposy, można powiedzieć mitologemę dzieciństwa, których istnienia czytelnik sobie do tej pory nie uświadamiał. Dopiero ich dekonstrukcja, mająca swe źródło w Zagładzie, powoduje, że przestają być przeźroczyste i stają się w odczuciu dziecka ważnymi wartościami”.

²⁰ Tamże, s. 280.

wybranymi toposami zapożyczonymi z literatury bezprzymiotnikowej przyniosło interesujący efekt, daleki od banalizujących uproszczeń oraz estetyki kiczu, świadczący o etycznym wyczuciu twórców oraz szacunku dla wrażliwości młodego odbiorcy²¹.

Szkoda, że obserwacje te nie zostały wpisane w kontekst prowadzonych w Europie i Ameryce badań nad dotyczącą Zagłady literaturą dla dzieci (np. ustaleń szwedzkiej badaczki Lydii Kokkoli, *Representing the Holocaust in Children's Literature*, 2009)²², choć oczywiście, decyzja ta mogła być podyktowana uzasadnioną koniecznością ograniczenia liczby analizowanych tekstów oraz skoncentrowaniem uwagi na specyfice literatury polskiej: literatury sprawców, świadków i ofiar, powstającej w miejscu, gdzie Zagłada została dokonana.

Monografia Wójcik-Dudek *W(y)czytać Zagładę. Praktyki postpamięci w polskiej literaturze XXI wieku dla dzieci i młodzieży* jest niezwykle ważną dla współczesnych badań literaturoznawczych pozycją: stanowi swoistą *summę* zjawisk w obrębie Holokaustowej literatury dla niedorosłych otwierającą zarazem kolejne pola badawcze i prowokującą do nowych odczytań znanych tekstów.

---

²¹ Tamże, s. 292.

²² W rozdziale dotyczącym zabawy tomu George Eisen, *Children and Play in the Holocaust. Games Among the Shadows*, University of Massachusetts Press, Amherst 1988, s. 153.